

Загрози та виклики економічній безпеці держави: синергетичний аспект

Удосконалено теоретико-методологічні засади дослідження економічної безпеки держави із застосуванням синергетичного підходу. Обґрунтовано поняття загроз та викликів національній економічній безпеці, запропоновано їх авторські визначення. Здійснено класифікацію загроз та викликів економічній безпеці держави за низкою ознак. Розроблено схему функціонування системи економічної безпеки держави із використанням головних положень синергетичного підходу, описано механізм її дії. Обґрунтовано оптимальні сценарії розвитку системи національної економічної безпеки. Зроблено наголос на тому, що головним фактором розвитку економічної безпеки у сучасних умовах є інноваційний. Зосереджено увагу на важливості збалансованого розвитку усіх складових національної безпеки держави для її ефективного функціонування.

Ключові слова: економічна безпека держави, загрози і виклики економічній безпеці, синергетичний підхід, функціонування системи, сценарії розвитку.

У сучасних умовах економічна безпека держави стає щораз більш багатоаспектним поняттям. Пов'язано це, насамперед, із двома протилежними за змістом процесами, які притаманні зараз для світової соціально-економічної і політичної системи – глобалізацією та регіоналізацією. З одного боку, у світі існує стійка тенденція до економічної та політичної інтеграції, виявом якої є діяльність чисельних міжнародних організацій, а з іншого – посилюється диференціація у рівні розвитку та способі життя між окремими державами та макрорегіонами, набувають поширення терористичні рухи, виникають локальні воєнні конфлікти. Усе це зумовлює як складність, так і актуальність аналізу економічної безпеки держави на сучасному етапі.

Економічна безпека держави останнім часом постійно перебуває у центрі уваги низки вітчизняних та зарубіжних науковців. Зокрема, ґрунтовні дослідження різних аспектів національної економічної безпеки проведені у працях С. Блохіна, В. Богомолова, С. Воробйова, І. Губаревої, Б. Губського, А. Крамаренка, І. Мішиної, О. Новікової, О. Олейнікова, Г. Пастернак-Таранушенка, Р. Покотиленко, В. Пономаренко, А. Рудницького, А. Сундука, А. Сухорукова, В. Шлемко та ін.

Методологічні аспекти дослідження економічної безпеки у контексті аналізу національної безпеки держави викладені також у працях С. Василенка, В. Ліпкана, А. Смелянцева, З. Чуйко та інших українських науковців.

Однак досі у вітчизняній науці не обґрунтовано сучасної методології дослідження економічної безпеки держави. Підходи, що використовуються у подібних дослідженнях, є дуже диференційованими і походять з різних галузей знань, а також часто базуються на застарілих детерміністичних парадигмах. У той же час поширений у зарубіжній науці останніх десятиліть синергетичний підхід у вітчизняних дослідженнях економічної безпеки держави практично не використовується.

Метою нашої праці є вдосконалення теоретико-методологічних засад дослідження економічної безпеки держави із застосуванням синергетичного підходу, зокрема обґрунтування понять загроз та викликів національній економічній безпеці.

У визначеннях економічної безпеки держави, що зустрічаються у вітчизняній науковій літературі, часто згадуються такі важливі складові цього поняття, як загрози та виклики. Зокрема, А. Смелянцев зазначає, що загрози національним інтересам (безпеці) – це «наявність об'єктивних можливостей або (і) готовності (наміри плюс можливості) одного із суб'єктів соціальної дійсності нанести збитки інтересам безпеки особистості, суспільства і держави з метою розв'язання суперечностей, що виникають, і досягнення односторонніх переваг» [5, с. 9]. Однак у цьому, а також низці подібних визначень не акцентується увага на не лише потенційному, а й реальному характері загроз економічній безпеці та їх суб'єктивно-об'єктивним рисам (загроза може існувати незалежно від її сприйняття окремим суб'єктом, але лише через усвідомлення реального існування такої загрози можливо розробити і реалізувати шляхи протистояння їй).

Водночас у нормативних документах зустрічається доволі просте визначення загроз економічній безпеці як сукупності наявних та потенційно можливих явищ і чинників, що створюють небезпеку для реалізації національних інтересів у економічній сфері [6]. Однак у цьому випадку, хоча й наголошується на реальному характері загроз, але їх трактування звужується до категорій явища і чинника, оминаючи динамічну складову (загроза як процес), і, знову ж таки, не зважається на суб'єктивний аспект поняття загроз економічній безпеці.

Очевидно, що у науковій літературі поняття загрози загалом та загроз економічній безпеці зокрема часто сприймається як даність без необхідності її окремого теоретичного обґрунтування. Переважає механічне перелічування або ранжування загроз економічній безпеці для певної держави у конкретних умовах.

Враховуючи вищевикладене, вважаємо доцільним у нашому дослідженні розглядати загрози національній економічній безпеці як внутрішні або зовнішні щодо певної держави реальні або потенційні явища та процеси, які завдають або можуть завдати шкоди її економічним інтересам і потребують ідентифікації та усвідомлення для ефективного їм протистояння.

На нашу думку, відмінним від поняття загрози є поняття виклику економічній безпеці. Однак у науковій літературі, знову ж таки, відсутні теоретичні обґрунтування цього поняття в контексті національної (економічної) безпеки. На наш погляд, виклики економічній безпеці держави – це ті явища внутрішнього або зовнішнього щодо певної держави походження, які безпосередньо не завдають шкоди національним економічним інтересам, однак вимагають невідкладного реагування і адаптації з метою збереження конкурентоспроможності держави на міжнародній арені.

Для структуризації сукупності загроз та викликів національній економічній безпеці пропонуємо класифікувати їх за низкою ознак (табл. 1).

Як видно із таблиці, виділені типи для окремих ознак є спільними як для загроз, так і для викликів економічній безпеці держави. Зокрема, відповідно до прийнятого у фаховій літературі підходу, пропонуємо виділяти зовнішні та внутрішні загрози (виклики). Цей поділ впливає із характеру середовища виникнення (походження), яке є спільним як для викликів, так і для загроз економічній безпеці держави. Аналогічно слід розрізняти загро-

Таблиця 1

Класифікація загроз та викликів економічній безпеці держави

Класифікаційна ознака	Загрози	Виклики
Середовище виникнення	Зовнішні, внутрішні	
Інтенсивність впливу	Великі, середні, невеликі	–
Зміст	Політичні, військові, соціальні, економічні, екологічні, інноваційні, інформаційні та ін.	
Масштаби вияву	Глобальні, макрорегіональні, загальнодержавні, регіональні, локальні	
Характер дії	Постійні, періодичні, тимчасові	–
Значення	Першочергові, другорядні	Суттєві, несуттєві
Можливі наслідки	Катастрофічні, критичні	Прогресивні, регресивні

зи (виклики) національній економічній безпеці за змістом та масштабами вияву. Водночас, зважаючи на опосередкований вплив викликів на економічну безпеку держави, вважаємо, що їх, на відміну від загроз, недоцільно класифікувати за ознаками інтенсивності впливу та характеру дії. Однак за значенням та можливими наслідками, на нашу думку, необхідною є диференціація підходів до класифікації досліджуваних понять, яка впливає із запропонованих нами їх визначень.

Одним із переважаючих у сучасній світовій науці підходів до вивчення національної безпеки є системний. Перші спроби аналізу національної безпеки із застосуванням системного підходу в Україні починають з'являтися з початку 2000-х рр. [3, с. 8]. Продовженням подібного напрямку досліджень стали праці українського вченого-націобезпекознавця В. Ліпкана, який вважає, що національну безпеку слід розглядати як систему, що характеризується відкритістю, нелінійністю, динамічністю, нерівноважністю і складністю, а також здатну до самоорганізації [2]. Відповідно, автор також зазначає, що провідним підходом до аналізу національної безпеки повинен бути синергетичний.

Синергетика як наука (вчення) про функціонування складних, відкритих, динамічних, нелінійних систем, що самоорганізуються, виникла зовсім недавно. Її формування на початку 1970-х рр. пов'язують із працями німецького фізика-теоретика Г. Гакена [7].

Справді, функціонування системи національної безпеки в сучасних умовах є складним і багатоаспектним процесом. Тому можемо погодитися з В. Ліпканом у тому, що якщо раніше застосування методів екстраполяції та моделювання давало змогу передбачати певні кризові ситуації, а також прогнозувати поведінку системи у різних ситуаціях (детерміністичний характер цієї системи), то зараз синергетика дозволяє пояснювати ті процеси, які раніше вважалися випадковими, тобто такими, що не підлягають науковому осмисленню [2].

Відповідно до положень синергетичного підходу, для функціонування будь-якої системи (у нашому випадку – економічної безпеки) характерними є флуктуації (обмежені у часі періоди зростання нестабільності системи), які складно передбачити, однак неможливо не враховувати. Флуктуації створюють відхилення від еволюційного розвитку системи, однак спричиняють такий, безумовно, прогресивний процес, як її самоорганізацію. Вищим рівнем такої самоорганізації буде перехід до якісно нового стану системи.

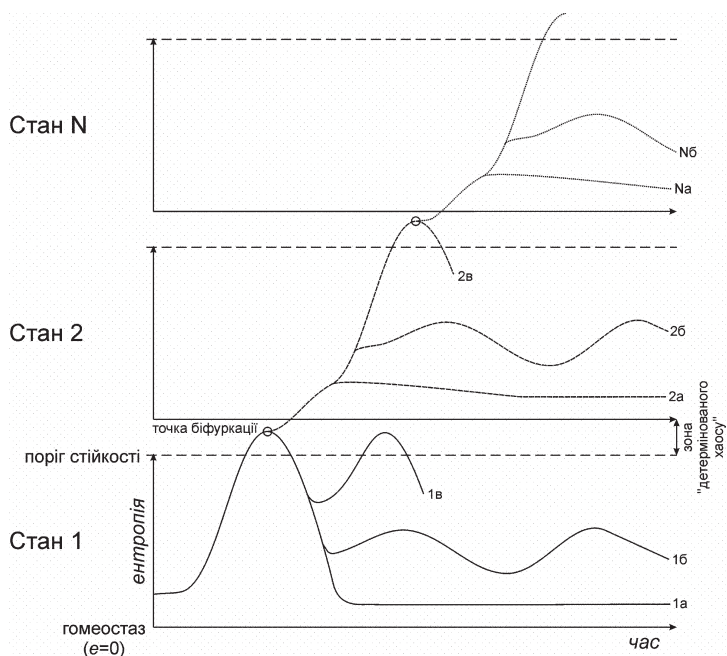

Рис. 1. Функціонування системи економічної безпеки держави з точки зору синергетичного підходу

У загальних рисах процес функціонування системи економічної безпеки держави з точки зору синергетичного підходу відображений на рис. 1.

Головною характеристикою, яка визначає функціональний стан системи у будь-який період часу, є її ентропія (ступінь невизначеності майбутнього стану системи, рівень її нерівноважності, нестабільності). Якщо ентропія (e) дорівнює нулю, то система перебуває у стані повної стабільності і закритості (гомеостазі), який в реальних умовах практично неможливий і мав би призвести до самоліквідації системи через припинення її взаємодії з середовищем. Оптимальними для еволюційного розвитку системи економічної безпеки є стабільно невеликі значення ентропії, однак через уже згадувані нами флуктуації, підтримка системи в однаково рівноважному стані впродовж тривалого часу є неможливою. Флуктуації можуть виникати під впливом загроз та викликів економічній безпеці різного походження і призводять до швидкого зростання ентропії системи. У випадку зростання ентропії вище за поріг стійкості ($e \rightarrow \infty$), який є індивідуальним для кожної системи економічної безпеки, така система переходить у зону «детермінованого хаосу», що характеризується інтенсивними і часто некерованими ззовні процесами руйнування старих і створення нових укладів. У цій зоні система економічної безпеки держави потрапляє у точку біфуркації (фаза функціонування, в якій система має як мінімум два альтернативні шляхи розвитку – перехід до нового стану або повернення до попереднього). У свою чергу, для варіанту повернення до попереднього стану притаманні кілька сценаріїв, які зображені як 1а, 1б, 1в, 2а, 2б та ін. на рис. 1 і відрізняються подальшою динамікою зміни ентропії системи економічної безпеки.

Оптимальним шляхом розвитку для розвиненої (складної і структурованої) системи є варіант Na, під час якого система економічної безпеки держа-

ви перебуває у стані відносної стабільності близькому до гомеостазу. Саме у достатньо складній системі існує можливість ефективного зрівноважування негативних впливів, у тому числі зовнішніх. У той же час відносно проста система економічної безпеки, яка базується на вузькій, часто ресурсній, спеціалізації держави та характеризується слабким розвитком інноваційних видів діяльності і низькою конкурентоздатністю, під впливом навіть незначних зовнішніх чи внутрішніх загроз може неодноразово досягати порогу стійкості і, відповідно, точки біфуркації. Однак, незважаючи на нестабільний характер розвитку, у таких систем є високий шанс перейти на новий рівень (стан) організації з відмінними структурно-функціональними особливостями. Слід зауважити, що такий стан системи економічної безпеки характерний зараз і для нашої держави. Водночас системи економічної безпеки низки розвинених країн світу уже перебувають у максимально досяжному для сучасного етапу розвитку світової економіки стані, характеристики якого пов'язані з головними положеннями концепцій «інформаційного суспільства» та «економіки знань».

Важливим аспектом функціонування системи економічної безпеки держави з точки зору синергетики є питання інтенсивності впливу факторів, які можуть вивести її до точки біфуркації. Вважається, що в нестабільному стані навіть найменший вплив може змінити розвиток цілої системи, а в стані близькому до рівноваги (гомеостазу) часто й суттєві фактори мають лише локальне значення і не призводять до зміни стану цієї системи.

Водночас найстійкішою є саме складна система, оскільки у ній зміна параметрів лише одного з компонентів не призводить до зміни усіх інших і виходу системи із рівноваги. Відповідно складність системи зумовлюється кількістю флуктуацій, яких вона зазнала за певний період часу. Тому системи, які тривалий час зазнавали еволюційного розвитку, не змінюючи свого стану, є досить стійкими.

Виходячи із головних положень синергетичного підходу, деякі автори пропонують чітко розрізняти в сучасних умовах кількісні і якісні зміни в економічній системі держави і, відповідно, пов'язані із ними поняття економічного зростання і розвитку. Зокрема, Л. Петренко [4] слушно зазначає, що узагальнюючий макроекономічний показник еволюціонує в напрямку суб'єктивізації власного змісту, яка засновується на встановленні примату гуманітарної складової життя суспільства на зміну технічній, необхідності врахування розвитку не лише економічної, але й інших сторін розвитку країни. На думку автора, пріоритет у дослідженнях на найближче майбутнє належить обґрунтуванню способів всебічної оцінки розвитку різноцільових систем макрорівня (у першу чергу держав), результати якої б водночас розкривали суб'єктивні особливості розвитку конкретної країни і були придатними для проведення міждержавних співставлень та порівняльного аналізу їх розвитку [4].

Система економічної безпеки держави має розгалужену внутрішню структуру і складається з низки підсистем, кожна з яких містить певні компоненти. Концептуально структура підсистем економічної безпеки може розглядатися як набір рис, які за змістом є протилежними до загроз цій підсистемі. Наприклад, підсистему продовольчої безпеки складають такі компоненти, як фізична, економічна та соціальна доступність продуктів харчування, їх повноцінність і безпечність для здоров'я, а також самодостат-

ність забезпечення ними. Слід зауважити, що підсистема в цілому, як і кожен з її компонентів, не може перебувати у стані повної рівноваги (тобто повного забезпечення безпеки), а головною ціллю управління такою підсистемою, як і системою економічної безпеки загалом, буде підтримка її функціонування на рівні близькому до гомеостазу в оптимальному для конкретної держави стані.

Важливою умовою стабільного функціонування системи економічної безпеки держави є збалансований розвиток різних її підсистем. Подібна проблема також стосується і вищого ієрархічного рівня – співвідношення економічної і національної безпеки та її компонентів. Як слушно зазначає С. Блохін [1], з економічної точки зору забезпечення військової безпеки держави (обороноздатності) є суттєвою витратною частиною державного бюджету, необхідність якої визначається гіпотетично – рівнем попереджених збитків у випадку можливої війни, але, водночас, для балансу повинна існувати й дохідна частина, яка забезпечується створенням найбільш сприятливих умов для життєдіяльності суб'єктів господарювання і захищеності їхніх інтересів.

На нашу думку, в сучасних умовах одним із головних компонентів формування конкурентоспроможності держави і рушійною силою розвитку системи її економічної безпеки є інноваційний фактор. Очевидно, що саме дослідження інноваційних чинників економічної безпеки держави є актуальним і перспективним напрямком наукових пошуків. Розробляючи теоретико-методичні основи подібних досліджень, неможливо не враховувати головних положень синергетичного підходу, який дозволяє пояснювати та прогнозувати ті зміни системи економічної безпеки держави, які, з точки зору традиційної детерміністичної парадигми, вважаються випадковими і не піддаються науковому осмисленню. Важливим на сучасному етапі розвитку людського суспільства також є усвідомлення того, що нестабільність і навіть певний «хаос» не завжди мають негативний чи руйнівний вплив на будь-яку систему, а навпаки, часто призводять до її переходу до стану ефективнішого функціонування.

Список використаних джерел

1. Блохін С. В. Понятіе економіческой безопасности / С. В. Блохін. – Режим доступу : <http://oad.rags.ru/vestnikrags/issues/issue0506/090508.htm>.
2. Ліпкан В. А. Синергетичний і гомеостатичний підходи до системи національної безпеки / В. А. Ліпкан // Науковий вісник національної академії внутрішніх справ. – 2003. – №2. – Режим доступу : http://www.naiu.kiev.ua/tslc/pages/biblio/visnik/2003_2/_zmist_03/lipka.htm.
3. Нижник Н. Р. Національна безпека України (методологічні аспекти, стан і тенденції розвитку) : [навч. посіб. для вищих навч. закладів] / Н. Р. Нижник, Г. П. Ситник, В. Т. Білоус. – К. : Преса України, 2000. – 304 с.
4. Петренко Л. А. Логіка еволюції узагальнюючих макроекономічних показників / Л. А. Петренко // Формування ринкової економіки : [зб. наук. праць]. – 2009. – № 22. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/fre/2009_22.pdf.
5. Смелянцев А. П. Проблема загроз інтересам безпеки України (соціально-філософський аналіз) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос.

наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / А. П. Смелянцев. – Харків, 2001. – 22 с.

6. Стан економічної безпеки України в першому півріччі 2008 року / Міністерство економіки України, Департамент макроекономіки. – 2008. – Вип.10. – Режим доступу : http://www.me.gov.ua/control/uk/publish/category/main?cat_id=38737.
7. Haken H. Synergetics : an introd.; nonequilibrium phase transitions and self-organization in physics, chemistry and biology / Hermann Haken. – New York : Springer, 1977. – 325 p.

Коломиец И.Ф., Пабат А.В. Угрозы и вызовы экономической безопасности государства: синергетический аспект.

Усовершенствовано теоретико-методологические основы исследования экономической безопасности государства с использованием синергетического подхода. Обосновано понятия угроз и вызовов национальной экономической безопасности, предложено их авторские определения. Осуществлено классификацию угроз и вызовов экономической безопасности государства по ряду признаков. Разработано схему функционирования системы экономической безопасности государства с использованием основных положений синергетического подхода, описано механизм ее действия. Обосновано оптимальные сценарии развития системы национальной экономической безопасности. Сделано акцент на том, что основным фактором развития экономической безопасности в современных условиях является инновационный. Сконцентрировано внимание на важности сбалансированного развития всех элементов национальной безопасности для ее эффективного функционирования.

Ключевые слова: экономическая безопасность государства, угрозы и вызовы экономической безопасности, синергетический подход, функционирование системы, сценарии развития.

Kolomyets I.F., Pabat O.V. Threats and Challenges to Economic Security of the State: Synergistic Aspect.

Theoretical-methodical principles of state economic security research are improved with application of synergistic approach. Concept of threats and challenges to national economic security is substantiated, author's definitions are offered. Classification of threats and challenges to state economic security by the range of indices is carried out. The chart of state economic security system with the exploitation of main provisions of synergistic approach is developed; the mechanism of its action is described. Optimal scenarios of the national economic security system development are presented. Special attention is paid to the fact that the basic factor in economic security development in modern terms is the innovative one. The importance of the well-balanced development of state national security constituents for its effective functioning is stressed.

Keywords: economic security of the state, threats and challenges to economic security, synergistic approach, functioning of the system, scenarios of development.

Надійшло 17.01.2011 р.